

Balogh Csaba

Erdélyi János és a határtalanság költészete

■ 1868 januárjában a Magyar Tudományos Akadémia titoknok, Arany János így összegezte a veszteséget, amit Erdélyi János korai halála okozott a magyar kultúrának: „Költő, műbíró, bölcsész: e három jelesség összhangzatban fejlett s jutott érettségre nála; mint költő néhány darabjában senki mögött nem – mint műbíró, az egyetemest a nemzetivel kapcsolva, mindenkor a jelen színvonalán áll, s tetemes része van benne, hogy költészetünk a hazai föld érintése által megizmosodjék; mint philosoph éppen a hazai bölcsészetünk kised pantheonának oszlopaikat rakja vala, midőn a kérlelhetetlen halál, a még csak 54 éves férfit, e hó 23-án oly váratlanul kivágta sorainkból.”¹

Erdélyi János – Arany és Gyulai mellett – az abszolutizmus korának legnagyobb hatású kritikusa, még a vitriolos tollú Tolnai Lajos is úgy emlékezik vissza rá, mint „fényes elméjű s egyetlen nagy magyar esztétikusra”.² „Erdélyi európai magyar elme volt – írja később Ady –, minden nagy emberi eszmeáramlat értője és bajvívója.”³ Kivételes helyzetét életrajzi adatok is magyarázzák. Egy bő évtizeddel idősebb volt az irodalmi Deák-párt közismert publicistáinál: Gyulainál, Gregussnál, Salamonnál és Szásznál, akiknek kritikusi világa az ötvenes években formálódott, de az ő nemzedékéhez tartozó Arany tanulmányírói munkássága is csak Világos után indult útjára. Erdélyi pályája viszont már a forradalom előtt magasra ívelt: 1839-ben az Akadémia levelező tagja, négy évre rá a Kisfaludy Társaság titkára, majd folyóiratának, a *Szép-irodalmi Szemlének* szerkesztője, a szabadságharc alatt a Nemzeti Színház igazgatója. A *Népdalok és mondák* (Pest, 1846–1848) kiadásával Erdélyi János rendkívüli sikert ér el: a háromkötetes népköltési gyűjtemény országosan ismertté teszi a nevét. A világosi katasztrófa után bujdosott, majd 1851-től élete végéig a sárospataki kollégium filozófia-, majd irodalomprofesszoraként működött. Külön említést érdemel, hogy 1859-ben a nemzeti ellenállás jegyében szervezte meg a Kazinczy-ünnepsé-

get, a *Sárospataki Füzetek* megalapításával pedig a hazai protestáns szellemi élet legjelentősebb alakjává vált.

Erdélyi János szerteágazó, több tudományágban megkerülhetetlen és terjedelmében is tekintélyes életművét sokan és sokféleképpen értékelték. Töprengtek felette kortársai: Gyulai Pál, Madách Imre és Toldy Ferenc; majd a múlt század első felének tudósai: Beöthy Zsolt, Elek Oszkár és Haraszthy Gyula. A fordulat éve után olyan baloldali elkötelezettségű esztéták vallották magukénak Erdélyi kritikusi örökségét, mint Lukács György, Hermann István és Heller Ágnes. Az életmű ma is él. Ezért a legtöbbet a kegyeletet és a tudományt összhangban szolgáló unokák tették: Erdélyi Zsuzsanna és T. Erdélyi Ilona.

Erdélyi János műveinek másfél száz éves kiadás- és kritikátörténete azonban meglepően egyetlen. A halálát követő bő három évtizedben a Franklin-Társulatnál négy terjedelmes kötetben, közel másfél ezer oldalon jelennek meg írásai. Majd ötven esztendőig, 1901 és 1951 között egyetlen sor sem lát napvilágot a tanulmányíró Erdélyitől. A Rákosi- és a Kádár-korszak kultúrpolitikája viszont felfedezi magának a neves kritikust: 1951 és 1986 között kilenc önálló Erdélyi-kötetet adnak ki. Elvileg lehetne ezt az aránytalanságot a század első felének keserves történelmi háttérével magyarázni, de az Erdélyiről szóló szakirodalom más választ sejtet. 1950 és 1990 között – az előző félszáz évhez viszonyítva – megháromszorozódik a munkásságát értékelő tudományos publikációk száma, ami a kritikátörténeti hangsúlypontok gyökeres átrendeződésére utal. A két világháború közötti monográfiák, tanulmányok, esztétika- és bölcsélet-történetek főképp a német filozófiai gondolkodás meghonosítóját, a „berlini szellem” követőjét, „Hegel bolygóját” látják és láttatják Erdélyi Jánosban. Az 1950 utáni időszak elemzői viszont „lehámozzák az idealista ködöt” munkásságáról, és – mint a népiesség elméletíróját, Petőfi költészetének eszmei előkészítőjét és Gyulai,

Madách, Toldy magányos és bátor bírálóját – a *haladó* baloldali kritikusok között méltatják.

Az Erdélyi-életmű egyes darabjait (főképp bölcséleti-esztétikai dolgozatait, valamint népdal-, monda-, közmondás- és mesegyűjteményét) aprólékosan értékelte az utókor, míg másokra feledés borult.

Erdélyi János legterjedelmesebb elfeledett munkája, *Az egyetemes irodalomtörténet* önmagában is mementója korai és váratlan halálának, hiszen szerzője már nem fejezhette be. Az utolsó oldalait egy pataki tanártárs állította össze Erdélyi jegyzeteiből. Ráth Mór – látva a munka töredékességet – *Az ókori irodalom* címmel adta ki Pesten 1871-ben (1869-es keltezéssel), és alcíme az eredeti főcím lett: *Egyetemes irodalomtörténet*. A kötet azóta sem jelent meg, könyvritkasággá vált, fennmaradt példányai néhány hazai könyvtár védett állományát gazdagítják.⁴ (Szerény vigasz, hogy a bevezető fejezetét kétszer közreadták,⁵ a teljes szöveget pedig a Columbia Egyetem tette elérhetővé a világhálón.⁶) A szakirodalom is mostohán bánt vele, százötven év alatt csupán két – a felfedezés örömét közvetítő, összességében mégis rezümészzerű – áttekintés született róla.⁷ Pedig Erdélyi János kötete a magyar romantika orientalizmusának egyik jelentős tudományos teljesítménye. Érdekességét nem utolsósorban az adja, hogy a hazafiasságáról és szigorú kálvinizmusáról ismert tudós *nem* európai irodalomtörténetet írt.

A romantika már Erdélyi előtt is kiemelt érdeklődéssel fordult a Kelet titokzatos világa felé. Az uralkodóvá váló korstílus a semmiből világokat teremtő alkotó egyéniséget, a korlátlan szabadságot és a szárnyaló képzelet végtelenségélményét állította eszmerendszere és érzésvilága középpontjába. Staud Géza 1931-ben megjelent *Az orientalizmus a magyar romantikában* című kötetében pontokba szedve tekintette át azokat a motívumokat, amelyek a romantikus lélek Kelet-vonzalmát magyarázzák.⁸ A XIX. század első fele a literátoroktól új meséket, szokatlan helyszíneket és jellemekeket – szenzációt, különlegességet várt. Erre az ismeretlen Kelet ideális témanyersanyagának bizonyult, mert az eredetiség hatását keltette. A romantika érzelmkultusza is igazolást és kimeríthetetlen lehetőséget látott a keleti világban: az ottaniak, legyenek nők vagy férfiak, az igazi szívberek, nem a józan, számító ész, hanem az indulat, a szenvedély, a szerelem vezérli őket. A keleti világok iránti érdeklődést bizonyosan fokozta az *Ezeregyéjszaka meséit* körülengő erotika. A szerelem távoli világának leányai és asszonyai sokszor szolgáltak mintául Hugo, Jókai és Vörösmarty

nőalakjaihoz. De külön úton jár ott az irodalmi nyelv is: színesebb, dúsabb, virágosabb és titokzatosabb, mert kitör a fogalmak rabságából. A keleti témák iránti romantikus vonzalmat tovább fűtötte a misztikus élmények iránti vágy. Az európai ember számára a távoli és a rejtélyes összekapcsolódott a ráción túli életbölcseiségeket kimondó keleti vallásokban. A kiszélesedő világkereskedelem nyomán fellendülő utazási irodalom, az európai határokat átlépő történelmi események – például Napóleon egyiptomi hadjárata – is az egzotikum felé fordította a figyelmet. A keleti témák művészeti kultuszának kulcsszava az ismeretlenség: az író, a költő, a festő, a zeneszerző elszakadhat a hétköznapoktól, képzeletét nem köti a tárgyszerű ábrázolás béklyója. A kor hőse – ahogy Lermontov regényében is – végül elhagyja az európai civilizációt, amelyben csalódott, és a romlatlan Keletre utazik. A romantika orientalizmusában szétválaszthatatlanul összeforr a világ feltérképezésére, leírására törekvő intellektuális érdeklődés a csoda iránti vágygal és az elvágyódással.

A magyar romantika Kelet-kultuszát hasonló hajtóerők hozzák lendületbe, mint amelyek a nyugat-európai orientalizmus mögött munkálnak, de az eltérések is jelentékenyek. Az alkotó egyéniség felfedezése Közép- és Kelet-Európában összekapcsolódott a – többnyire elnyomatásban élő – kisnemzetek nyelvi, kulturális és politikai öntudatának megerősödésével: a régió irodalmában az eredeti a nemzettel egyenlő. A romantikus alkotó én a magyar romantikában is úgy teljesedik ki, hogy más kultúrák felé fordul, de az egzotikus témák skálája nálunk szűkebb, mint a nyugati irodalmakban, mert hiányzik az amerikai és az észak-afrikai kolonizáció vagy a spanyol-mór érintkezés egzotikumja. Igaz, a „keletieskedő” irányzat sem jelentkezik olyan látványosan, mint nyugatabbra, mert a hazai romantika fő témái – a hazafiság, a nemzeti történelem, a nemzeti függetlenség és a népiesség – háttérbe szorítják. Ugyanakkor a hazai orientalizmus a romantika évtizedei alatt egyfajta patrióta átalakuláson megy át: az európai kultúrába nem beleszületett, hanem azt csupán átvevő *kelet népe* számára az egzotikum egyik forrása saját őshazájának megtalálása. Tehát a hazai romantikában a Kelet felfedezése kevésbé számít kuriózumnak, mint Nyugaton, inkább a nemzeti önazonosság, a történelmi-faji gyökerek megtalálásának természetes – egészen Ady költészetéig és a népi írók mozgalmáig ívelő – útja. Amit a nyugati irodalmak témában, temperamentumban, stílusban utánozni próbáltak, az Attila Európába vándorolt kunfajta népének többé-kevésbé a nemzeti karakterében adott volt.

Ennek egyik bizonyítéka, hogy Nyugaton a magyarságban és a Nyugatra vetődött magyarokban már egyfajta ázsiai egzotikumot láttak.

A Kelethez tartozás bizonygatásában sok habókos ötlet, képtelen elmélet akadt, mégsem homályosították el a nemzeti romantika korában fellendülő összehasonlító kultúrakutatás máig érvényes eredményeit. A magyar mese- és mondakincs, a közmondások, anekdoták és példabeszédek világa, a népdalköltés, a népzene, a népi képzőművészet: vagyis népművészetünk egészének forma-, szimbólum- és motívumrendszere Kelet felé mutat, ahogy az európai nyelvek között magányosan álló magyar nyelv is. A hazai romantika hagyománymentő tudományossága ezeket a magyar művészettörténet egészét érintő összefüggéseket kimutatta és rendszerezte.

Erdélyi János munkássága is ezt a vonulatot erősítette: az 1840-es évek elejétől vált életformájává a népi irodalom gyűjtése. Kevésbé ismert, hogy a népdalokkal és a népmondákkal együtt a közmondásokat és a szólásokat is feljegyezte. Egy évtizednyi kutatómunka után, 1851-ben jelent meg Pesten a *Magyar közmondások könyve*, amelynek záró tanulmányában Erdélyi amellet érvel, hogy a műfaj a Keletről érkezett magyarság egykori gondolkodásmódjának, mentalitásának lenyomatát őrzi.⁹ A szépséges szórakoztató irodalom, a sajtó, de a politikai értekező próza is népszerűsítette és színezte a hun–magyar rokonság, a magyarság ázsiai eredetének témáját. „[A] magyar népnek nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni – Európában egyedüli heterogén sarjadék – ázsiai bölcsőjében rejtőző, eddigelé sehoh ki nem fejlett, sehoh érettségre nem virult sajátosságait...” – írja Széchenyi az 1841-es megjelenésű *A Kelet népében*.¹⁰ És a korabeli közbeszéd jellegzetes témájává vált e sajátos magyar orientalizmus.

Erdélyi János nem csupán a XIX. század gyermekeként érzékelt a romantika általános orientalista érdeklődését, hanem pályája is efelé ívelt. A korszak oktatására jellemző, hogy tanulmányai során Erdélyi nemigen hallhatott a Nyugat-Európán kívüli irodalmakról, de a magyar literatúráról sem. A görög és a római klasszikusok mellett Shakespeare, Goethe, Schiller, Herder és a német felvilágosodás képviselőinek műveiből állították össze a tanárok az olvasandók listáját. Csak később – javarészt magánszorgalomból, házitanítóként – ismerkedett meg a klasszikus és a kortárs angol, francia, spanyol szerzőkkel és a magyar irodalom nagyjaival. A nemzeti és a világirodalom elmélyült tanulmányozása egy mélyen demokratikus-plebejus felismeréssel ajándékozta meg a földműves sorból kiemelkedő ifjú Erdélyit: a művészete-

ket nem korlátozzák a társadalmi, politikai és felekezeti különbségek. Az 1840-es évek elején angol, francia, német és olasz földön tett körutazásának – idegen kultúrák élménygazdag megtapasztalásának, a látottak és a hazai viszonyok összehasonlításának – egyik fontos tanulságát így összegzi: „A nemzetek kiállító erejét semmi úgy nem tükrözi vissza, mint a művészetek. Oda fejlődni a nemzetnek, hogy minden művén megtegyék a mesterség, végetlen nagy előrehaladás, melyen túl semmi nincs.”¹¹

Amikor bujdosása idején, 1850 januárjában papírra veti e sorokat, Erdélyi János világirodalmi látóhatára már messze a nyugat-európai literatúrán túl húzódik. Költőként és a szentírásstudományban járatos tudósként mindvégig kísérte őt az Ó- és az Újszövetség keleti motívum- és képanyaga, filozófusként pedig a zsidó és az arab bölcsélet elemeivel találkozott. 1842-ben, a Kisfaludy Társaságban tartott székfoglalója alkalmával *nem* a nyugati literatúrából keresett példát annak bizonyítására, hogy a „nyelv és költészet mesterkélttség nélkül saját, külső befolyás nélkül tiszta eredetiség”,¹² hanem a délszláv népdalok és hősénekek összegyűjtője, Vuk Karadžićot, valamint Lönnrot Illés, a *Kalevala* szerzője előtt hajtott fejet. Az ifjú Erdélyi világirodalmi és poétikai ismereteiben az észak-európai népköltéssel való megismerkedés is új látóhatárt nyitott. Nem csupán tanulmányozta a dán, norvég, skót és svéd balladákat, hanem az 1850-es évek elején többet le is fordított magyarra. A szemléletbeli fordulópontot az 1845-ös Vörösmarty-tanulmány jelentette. Ekkor az irodalmi sajtóban – például a *Kisfaludy Társaság Évlapjaiban* – már használatos a goethei *Weltliteratur* magyar megfelelője: *világirodalom*, de igazi meghonosítása a Társaság tikárának, Erdélyi Jánosnak az érdeme. 1843 februárjában egy pályázati kiírásban így fogalmazott: „mik legyenek az úgynevezett francia dráma jellemző tulajdonai; mutattassék ki, mily viszonyban áll a drámai *világirodalom* egyéb kitűnő irányaihoz”.¹³ Erdélyi egyre színesebb világirodalom-képének fő vonalait megingathatatlan hegelianus meggyőződése festi: az egyes nemzeti irodalmak a Világzsellem – egyszerre eltérő és rokon – megtestesülései. Amikor Vörösmartyt – „mind legmagasb tehetséget közöttünk mind a mai napig”¹⁴ – a legnagyobbak: Dante, Shakespeare és Goethe mellé állítja a világirodalom színpadára, a nemzeti és az egyetemes literatúra bonyolult viszonyrendszerét is tisztázza. A világirodalom nem a világ összes irodalmi művét jelenti, hanem azt, „melyet minden időben, minden nemzetek írnak, azaz a külön nemzetek tudományos műveltségének legmagasabb pontjait összefogván, belőlük egész alkottatik, mintha egy nemzetéi volnának”.¹⁵

A pályakezdő és negyedszázaddal később az *Egyetemes irodalomtörténetet* író Erdélyi János világirodalom-felfogása lényeges pontokon tér el, és rögzös – időtálló eredményekben gazdag, de balítéletekben sem szegény – kritikai út vezetett a Kisfaludy Társaságban elhangzott székfoglalótól a befejezetlenségében is monumentális posztumusz kötetig. Nem tudni, mikor látott e nagy ívű összefoglalás munkálataihoz, csupán annyi bizonyos, hogy 1865 tavaszán már dolgozik, és nyár végére készül el vele. Az elmélyült kutatás eredményét tanárként is közreadja: összszel világirodalmi kurzust hirdet a sárospataki főiskolán.

Az *Egyetemes irodalomtörténet* egyetlen befejezett, 1871-ben megjelent posztumusz kötetét, *Az ókori irodalom történetét* szerzője három belső könyvre osztotta. Az első elméleti bevezetőt nyújt, a második a Közel- és a Távolság archaikus nemzeti irodalmait mutatja be, az áttekintést az antik görög, majd a római irodalom látképe zárja. Témánk szempontjából az *Előzmények* alcímet viselő, az elméleti kérdések tisztázását célzó prólógus azon részei érdekesek, amelyek az orientalizmus nyomán felfedezett civilizációk és az európai kultúra felemás viszonyát vizsgálják. Ennek egyik emlékezetes pillanata, amikor Erdélyi látószöveget vált: vajon milyen lehet a mi kultúránk a távol-keletiek szemében? „Az európai művelődés jól érezheti ugyan magát civilizációja magaslatán, honnan kilátások nyitvák előtte az ígért földére: de a kínai mint nagyon fiatal nézi, sok ezredéves álláspontjáról, az európai műveltséget, melynek az ő szemében még elég ideje sem múlt, hogy megpróbáltatott volna. A hindu emlékezések előtt, éppen úgy, a keresztyén kor csak rövid epizód az ő történelméhez képest, mely roppant épész önmagában.”¹⁶ Időtálló felfedezése, hogy a világirodalom fogalma a nemzeti sajátosságok elhagyásával – csupán esztétikai kategóriákkal és „pusztán műbölcsész magas célból” – meghatározhatatlan. „Így találta fel Goethe a világirodalom eszméjét illesztve oly nagy írókra, kik tulajdonképp senkit se folytatnak, még inkább olyanokra, kiket senki se folytat. Innen számot vetni a világirodalomban oly kedvező ítélet, melynél kedvezőbb nem is kívánható. A műveltség hercules-oszlopaihoz jutottunk, melyeken túl nincs tovább. Mégis ez a fogalom gyöngé oldala, mert egyhangúságra, modorra viheti a szellemet, s ellene van a népek egyéniségének, mi az irodalmak fő-fő szépsége.”¹⁷ Ezért a világtörténet mintájára nem lehet megírni a világirodalom történetét, utóbbiban ugyanis nincsenek fontos és másodlagos szereplők. Az irodalom – és itt visszaköszön a pályakezdés nemes gondolata – az „egyenlőség

országa”: itt minden nép méltó a megemlékezésre. Az irodalomtudomány csupán a különféle szellemi éghajlatok alatt létrejövő *szellemi tömbök* változását, fejlődését tudja nyomon követni a „népekkel született erő alapján”, amely végül a tömbök mögött, a kiemelkedő irodalmi alkotásokban munkáló eszme története lesz. Erdélyi ragaszkodik ahhoz, hogy az irodalomtörténet nem hasonlítható más tudományhoz, mert – még a világirodalom történetének áttekintése is – *nemzeti tudomány*. A nemzeti nyelvű irodalom – képviseljen bár egyetemes esztétikai értéket, és csatlakozzék a világirodalom áramába – mindig az adott nemzet önmegismerésének, megvilágosodásának és egyéni szellemének a tükré: az „irodalom, jól értelmezve, a nemzeti lényeg élethű kifejezője”.¹⁸

Erdélyi szerint Európa Kelet-ismerete a felfedező-közvetítő népek – kiemelten az angolok és a franciák – lelkiületét is tükrözi. „Ami a hindu irodalomból az európai tudományosság tudtára esett, mind angol csatornákon szivárgott be. A kínai, valamint az egyiptomi műveltség titkainak és zárkózottságának a francia kitartás és türelem törte meg a hallgatását. Német, olasz és orosz tudósok majdan szintúgy nevelték e tanulságot.”¹⁹

Az *ókori irodalom történetének* második könyve nyolc fejezetben tárgyalja a régi nagy keleti kultúrákat. A Kelet világnézetének és irodalmának bemutatását harmadikként Kína kultúrája, majd a hindu vallás és irodalom követi. Az ötödik Egyiptom és Perzsia literatúráját ismerteti, majd Erdélyi a héber és az arab népekkel foglalkozik. Az ókori Kelet tablóját a török népek irodalmának áttekintése zárja.

A hatalmas, húszívnyi anyagból alighanem az arab irodalomról szóló rész a legtanulságosabb, mert ez több szállal – és igen ellentmondásosan – kapcsolódik a szerző korábbi kritikai pályájához.

Az ifjú Erdélyi János a világ- és a magyar irodalomnak csak azokat az alkotásait tartotta sokra, amelyeket biztonsággal el tudott helyezni a nép-nemzeti ősforrás, a faj és irodalom rendszerében. E szemlélet határait leginkább a korabeli magyar drámai költeményekkel kapcsolatos állásfoglalása szemlélteti. A műfaj korábbi mintáiról, a teret és időt kötetlenül kezelő, a mindenséget a képzelet szárnyán beutazó verses nagyepikai és drámai művekről tisztelettel szól: Dante *Színjátékáról*, Milton *Elveszett Paradicsomáról* és Goethe *Faustjáról*. De a kortárs drámai költeményeket már gyanakvással szemléli. Közismert Erdélyi János legsúlyosabb kritikai tévedése: Madách *Tragédiájának* szigorú, rosszhiszemúségtől sem mentes

elutasítása. Czákó Zsigmond 1846-ban írt *Leonája* sem járt jobban. Erdélyi János – aki súlytalan művekre nem pazarolta a figyelmét – kétrészes cikkben utasította el a XIII. századi Bizánci Birodalomban játszódó, egzotikus-sága mellett is nyugtalanító drámai költeményt.

Ellentmondásosabb kapcsolat fűzte a forradalom előtti negyedszázad legnagyobb költőjéhez, Vörösmartyhoz. A világirodalom színpadára emelte, de nem munkásságának egészét. Különös módon pont azok a művek *nem* kerültek piederstálra, amelyek Vörösmartyt a magyar romantika legnagyobb keleties alkotójává tették. „Orientalizmusa nem külsőségek halmozása, nevek és etnográfiai adatok tömkelegében jelentkezik, hanem egész látásában, alakjainak lelkében. Vörösmarty költészetében Kelet nem érzelmi ürügy, hanem lelki forma, amely Vörösmarty és Kelet fantáziájának rokonságán alapszik”.²⁰ – írja Staud Géza. A szakirodalom főképp a költő keleties képzelettel megrajzolt nőalakjaira utal: Hajnától Tündéig mindegyik légies, bájos és szerelemtől sújtott tündér. De e sajátosságra komor példa is akad. Vörösmarty 1830-ban írt titokzatos allegorikus költeménye, *A Rom* mitikus, már-már kozmikus léptékű arányaival, a szembenálló erők, Rom és Véd dualisztikus küzdelmével a keleti vallások, főképp az iráni-perzsa mitológia világát idézi. De feltűnnek *A Rom*ban a pártus-ösmagyar orientalizmus nyomai is, ahogy a *Csongor és Tünde*ben is jelképpertékű a mese korjelzése: „a pogány kunok idejéből”.

Az *Ezeregyéjszaka* már a XVIII. század elején megérkezett Európába. Amikor a magyar olvasóközönség megismerkedik az arab-perzsa mesefolyammal, az már számos nemzetet meghódított. Montesquieu, Goethe és Jean Paul is kedvenc olvasmányai között említi. Az ifjú Vörösmarty az 1825-ben megjelent első teljes német kiadást használva látott neki a fordításnak. Seherezádé történeteinek első tizenegy magyar nyelvű kötete 1829 és 1833 között jelent meg – a címlapokon V. M. monogrammal. Vörösmarty költészetére a fordítás és a kapcsolódó filológiai munka jelentékeny hatást gyakorolt: verses epikájában szinte összeolvad az európai tündérromantika és a Kelet meséinek motívumkincse.

Az ifjú Erdélyi János kiemelt terjedelemben foglalkozott Vörösmarty pályakezdésével a költő *Minden munkáiról* (1845–1846) írt – eredetileg könyvkritikának szánt, végül kötetté terebélyesedő – tanulmányában. Erdélyi úgy látta, hogy az epikus Vörösmarty a *Zalán futása* (1825) és a *Csongor és Tünde* (1831) megírása között nagy utat járt be: a történeti témájú hősköltemények mellett feltűnnek olyan művek, mint a *Tündérvölgy* (1825) és a *Délsziget* (1826), ahol egyre jobban érvényesül a keleti

hatás: a színhely, az idő áthúzódik a csapongó képzelet és az egzotikum birodalmába. Az irodalmi orientalizmus értékelése szempontjából Erdélyi Vörösmarty-tanulmányának azok a lényeges pillanatai, amikor a kritikus a költői képzelet szabadságáról szólva azt mérlegeli, hogy a „végtelenség” bemutatásakor meddig merészkedhet az irodalom – hol húzódnak a költői fantázia határai? Mivel a konkrét történelmi háttérrel nem bíró művek közül a keleties-varázsos *Csongorról* nem szól, és meglepő módon *A Délszigetről* sem – „*meséjét, töredék lévén, nem adhatom, azért róla hallgatok*”.²¹ –, ezért csupán egyetlen darab, a *Tündérvölgy* elemzése szolgálhat tanulságokkal.

Bevezetőjében Erdélyi jelzi, hogy Vörösmarty „szerecsés és tündéri mesék feldolgozása körül”, de míg a *Zalán futásában* ez csupán epizód, addig a *Tündérvölgy* már olyan országban játszódik, amelynek „*egen földön nincs határa*”.²² Ezért a mű megértésének feltétele a keleti költészet alaposabb ismerete. „Mi eddig csak annyit tudunk felőle irodalmilag vagy pusztán tudomásból, hogy a keleti költészet ragyogó phantasiából, szemfényvakító színjátékból áll, s ezt hinni már gyerekkorunk óta, vagy keleti raj lévén, talán vérileg is van hajlandóságunk...”²³

A *Tündérvölgyről* végül kritikusi tanácsstalanságról árulkodó, bizonytalan – mint Erdélyi írja – „szeszélyes

ítélet” született. Talán mert az eddig művészi eredményeket hozó módszer itt kudarcot vallott. A rövidke keleties tündérmese filozófiai értelmezése lehetetlen és értelmetlen is, hiszen nem derül ki, hogy a képzelettel „felékesített”, „felcifrázott” teremtmények mögött „mi legyen a belső, a mageszme”. Erdélyi a válasz megtalálásához – meglepő fordulattal – átadja a szót „egy szelleműs német műbírálónak”, bár nevét nem közli. Ludolf Wienbargról (1802–1872) van szó, akinek 1834-ben publikált *Ästhetische Feldzüge (Eszttikai hadakozások)* című írását Erdélyi (feltehetően saját fordításában) igen hosszasan idézi.²⁴ Wienbarg egyike volt azoknak a filozófus-esztétáknak, akik már a harmincas évek elején visszautasították a romantika képzeletkultuszát, és az irodalom megújulását a jelenkor valóságghú bemutatásától várták. Az Erdélyinél szereplő idézetben a német kritikus arról értekezik, hogy a keleti epikus költészetben a cselekvést mindenütt elnyeli a gondolkozás, az ábránd és a képzelődés. Az európai ábrázolás jellem és tett központú, ellenben a keleti irodalmakban a költő „átengedi magát a képzelődés képtelenségeinek s az érzések ábrándos irányának, és e módon betölti az esztetikai törvényt népe gondolata szerint, mint általhágja szerintünk”.²⁵

Az ifjú Erdélyi végül dodonai döntést hozott a reformkor legnagyobb élő költőjének művéről. „[A] *Tündérvölgy* a költői képzelődés szeszélye, daca, eget-földet megigázó szabadsága, a legszélsőbb túlság határa, amelyen kívül az indus hagymáz, képtelenségek országa kezdődik, melybe a keleti phantasia negyvenezer mérföld nagyságú istenekeket rak... Költőnknek főérdeme, hogy korlátokat tud tartani, azaz, tudá használni szabadságát, mert a szabadság igazi értelme: korlátok ismerése.”²⁶

A forradalom utáni Erdélyi filozofikusabb művész, mint pályakezdőként. A Vörösmarty-tanulmányban már érezhető fenntartás, amellyel kritikusként a nemzeti irodalom áramából kilépő alkotásokhoz közelített, a bölcséleti oldalról is megtámogatott esztetikai ellenszenvvé mélyült. 1862 augusztusában így indítja Madách *Tragédiájának* zord bírálatát: „A költészet határtalansága könnyen megengedi a határtalanság költészetét, mely szerint a képzelődés az idő és tér föltételeire *különcségből* vagy előszeretettől bizalmasan támaszkodik, vagyis az idő és a tér határozmányait nagy mérvben használja fel cselekménye színhelyéül, gazdálkodván *kénye, kedve* szerint mind a kettőből, s ez által némi *nagy arcot kölcsönözvén* az előállított műdarabnak.” Majd itt is a poétikai korlátok átlépésének „bűvös” hatását mérlegeli. „[A]z idő és tér alakjai *ámítólag* képesek hatni az elmére annál inkább, mennél kevésbé önálló az, s mint ilyen, a *költői hiúságnak* vagy *büszkeségnek külső föltételek teljesítése által* lehetne hajlandó kielégítettést szerezni.”²⁷

Erdélyi János *Ókori irodalomtörténetének* arab-fejezetét lapozgatva arra keresünk választ, hogy a Kelet irodalmát kutató kritikus vajon mennyire vált fogékonnyá a költői képzelődés szeszélye, daca, eget-földet leigázó szabadsága, a végtelen tér és idő ámító hatása: vagyis a *határtalanság költészete* iránt?

Bevezetőjében és zárszavában Erdélyi kiemeli, hogy az európai népek a népvándorlás, a keresztes háborúk és a középkor évszázadainak viszontagságai alatt „rá voltak szorulva az arab elmére”, amely „kincstartójává lett a régi tudományosságoknak”. „A matematika és természettudományok, az orvosiak, a történetírás és bölcsészett nemcsak mívelve lónek az arabok által, hanem a középkor nagy pangásában kivételesen pártoltatnak.”²⁸ A közelkeleti – *tisztavérű* – nép portréja is gáláns. „A világ egyik őseredetű népe az arab, története kalandos, számra sok, érzületre nézve lovagias, hősi faj tulajdon eszmekörrel és szellemiránnyal bír, s történet előtti korba megy vissza emlékezéseivel.”²⁹ Erdélyi igazolásul még a francia kor-

társ Lamartine-t is idézi, aki megelőzte őt az arab jellem előtti főhajtásban.

Erdélyi az arab irodalom bemutatásakor ugyanazt a tanulságot célozza meg, mint a magyar irodalommal foglalkozó kritikusi munkásságának egészében: egy nép szellemében és természetében keresendők művelődésének alapvonásai. Csakhogy nem talált megoldást arra, hogyan értelmezze e kivételes nép vallását, amelyről a hazai (és az európai) olvasónak a legkevésbé sem a lovasasság, a nemes jellem és a tudomány szeretet jut az eszébe. Ezért éles vonalat húz Mekka hitének két korszaka – a Mohamed fellépése előtti, majd utáni – közé. A Próféta előtti idők szellemi tisztaságáról felsőfokban szól. Nem így az azt követőről. „De Mohamed hite bármily nyomatékosan hatotta is meg a keleti népjellemet, bármily gyorsan hozta is államba össze az egymástól független emíreket, sokkal jobban dolgozott a hatalom gyors emelésére, folytonos előre vitelére. Ami benne általános becsre méltó, az az arab nép újjászületése politikailag, ami kivetni való, az a szellem hanyatlása irodalmilag, társadalmilag.”³⁰ Ez az ítélet az átlagosan tájékozott olvasó számára is összeegyeztethetetlen az arabok – Erdélyinél is sokszor méltatott – kultúraépítő és -közvetítő szerepével, hiszen legjelentősebb érdemük: Arisztotelész szellemi hagyatékának mentése, ápolása Mohamedet követően indult meg. Az európai középkor tiszteletét kivívó Averroës is a Próféta után félezer évvel működött. (E nagybecsülést jelzi, hogy Dante a *Kommentárius*t – egyetlen arabként – a tisztaszívű pogány bölcsek közé helyezi. [Inf. IV. 144.]). A Mohamed utáni kor szellemi hanyatlásáról szóló elgondolás nem csupán a közismert kultúrtörténeti tényekkel, hanem az arab-fejezetet bevezető laudációval is összehághathatatlan. Az arabok „szellemének legnagyobb jelensége, világra szóló tüneménye a mohamedán hit. [...] katonai lelkesedés, vallási fegyelem és rajongás közben karddal és könyvvel terjesztették az iszlám eszméit, s az emberiség igen nagy részét tudták meghódítani részére...[és Indiától... Spanyolországig] valóságos esztétikai hatást gyakoroltak”.³¹

Erdélyi János végül igencsak vitathatóan oldja fel az ellentmondást. Az arab természetről leválasztja az iszlámot: külső, ráerőszakolt, a néplélektől idegen vallásnak látta. A VII. század után a közel-keleti szellem a Próféta és a *Korán* ellenében virágzott. De ez a tétel oldalról oldalra ellentmondásba fut. Erdélyi egyrészt azt bizonygatja, hogy a Mohamed előtti időszak volt az arab irodalom aranykora – maga a Próféta is e dús szellemi virágzás nyomán léphetett színre. Majd a *Korán* tekintélye és dogmarendszere ránehezedett a következő költőnem-

zedékre, így sokuk az igazságot és a szépséget elárulva udvari kegyencnek állt. De „az iszlám ellentétbe jövén az arab népzettel, a próféta minden tekintélye sem volt képes némely irodalmi kedvtelésektől, melyek a hitet netalán rontották, a népet elszoktatni”.³² Ugyanakkor – mint Erdélyi „mellékesen megjegyzi” – a népköltészeti emlékek átfogó gyűjtése, végül tizkötetes rendszerezése Mohamed *után* kétszáz évvel indult meg. Az arab irodalom legjelentősebb és legolvasottabb költője, Mutanabbi is a Próféta *után* háromszáz évvel alkotott. Mohamed új korszakot nyitó fellépése „nem csupán politikai, hanem irodalmi is; a *Korán* nélkül, mely a mohamedánok szentkönyve és Mohamed irodalmi oldala, nem fogott volna sikerülni”.³³ A következőkben végleg tarthatatlanná válik a hódító iszlám és a *határtalanság költészetének* szembeállítás, hiszen Erdélyi a Prófétát épp azon ihlető erőért méltatja, amiért másutt meg annak elfojtásával vádolja. „Igaz ugyan, hogy Mohamed... *az idő és a tér végtelen voltával* ismértévtén meg az arab képzelődést, nagyot lendített az *elmejárási szabadságán*.”³⁴

A fejezetben meghökkentő következetlenséggel változtatják egymást annak pro és kontraí, hogy miként hatott az iszlám az arab művészetre. Mivel Erdélyi nem tudott pontot tenni e belső vita végére, az irodalomtörténeti anyagra is meglehetősen homályos logikát követve tér rá. Az arabok „táplálták a tudomány iránti érdekeltséget, egyúttal az értelmi fejlődés akadályait, melyeket Mohamed rakott útjába, jó sikerrel háritották el. Ez a második vereség, melyet a próféta, hitágozatai komorságát féltvén, az irodalomtól szenvedett...”³⁵ Melyik volt az első? Erdélyi János arab-fejezete erről szól a legrészletesebben.

Az iszlámtól részben függetlenített arab irodalom becsét Erdélyi már felszabadultán ünnepelheti. Bevezetőként egyik forrását, Johann Georg Theodor Grässe 1839-ben megjelent munkáját idézi. „Az arab költészet nagy eredetiség, kelmei újdonság, *fenséges és tüzes képzelődés*, válogatott és igazi költői nyelv által tűnve ki, méltó joggal tehető a legjobb görög művek mellé.”³⁶ Különös, hogy Erdélyi itt azért a költői erényért – a *fenséges és tüzes képzelődésért* – lelkesedik, amelyet a hazai irodalom értékelésekor – például Vörösmarty- és Madách-kritikájában – a legkevésbé sem méltányolt. Az arabok „*lángoló képzelődésének* megvan az a szerencséje, hogy a kelme, a természet sohasem avul el előtte, hanem mindig friss erővel hat rá, mint barátságos hatalom, melynek annyi szépséget köszön művészeti alkotásaiban”.³⁷ Erről a képről egyetlen részletet kellett retusálni – hogy a szépirodalom, mint a néplélek tükre és az irodalomtörténet, mint belső néptörténet-koncepció érvényesüljön – magát a *Koránt*.

Az iszlám szent könyvének, „Mohamed irodalmi oldalának” (vallás)történeti jelentőségét Erdélyi aligha vonhatta kétségbe, ellenben esztétikai értéke könnyebb célpontnak bizonyult. „A Koránnak az lesz elébb utóbb a gyöngéje, hogy igenis szorosan köttette magát a keleti élethez és szokásokhoz, némely természetvilági elvitáztatatlan igazságokhoz... Ezen alkalmas és alkalmatlan elemek, illetőleg helyi erkölcsök és örök igazságok szabadon vegyítve a Koránban is változó szint játszanak. Az előadás mindjárt, ahol a tárgy engedi, felséges és nagynemű, aztán, hol a tárgy ferdén van felfogva, az irány is puffadt és költőietlen...”³⁸ Kisebbit hibája e rövid és sommás széptani ítéletnek, hogy bármely szent könyvre érvényes: a Bibliáról is elmondható, hogy szorosan kötődik keletkezésének korához, lapjain a helyi erkölcsök és az örök igazságok találkoznak, könyveinek irodalom-esztétikai színvonala pedig változó. Nagyobb gond, hogy nem derül ki, melyek azok az alkalmas és az alkalmatlan irodalmi elemek, ahogy az is homályban marad, hogy egy szent szövegben mikor van ferdén felfogva a tárgy. A keresztény tudós e jelentéktelennek tűnő ideológiai suhintása után a gondolatmenet egészének logikája meginog, hiszen Erdélyi egy olyan irodalmi művet ítél az arab néplélektől távolinak és esztétikailag középszerűnek, amelyről rendre elismeri, hogy páratlan tekintélye és hatása a Közel-Kelet kultúrtörténetének egészét átformálta.

A Korán árnyékából a napfényre hozott arab irodalmi műfajokat Erdélyi már magabiztosan, jól bevált kritikus módszerével ismerteti. Az arab jellemet az arab népi irodalom – vagyis a népi alap, a népi eszmélés – mozaikjaiból rakja ki. Kissé szeszélyesen, de végül hiánytalanul felsorakoznak azok a műfajok, amelyeket Erdélyi a magyar irodalomban is meghatározónak gondol: a dal, a mese, a monda, a rege, a példabeszéd és a közmondás. De a nevek, adatok, évszámok, poétikai kitérők szövevényében elvész a sokszor ismételt lényeg: az arab irodalom fenséges, tüzes, lángoló és határtalan képzelőtehetségének az érzékeltetése. Erdélyi elméleteket bizonyít, de nem láttat. Jó példa erre a lankadatlan teoretizáló kedvre a közel-keleti irodalom nagy jelképének, az *Ezeregyéjszaka* meséinek a felvezetése. „Kalandos elbeszélések, a keleti regevilág játékaik gyakorta túltesznek a hiten, gyakorta ellentétbe jönnek vele; van rá ok, de csak az egyoldalú műveltségben, ha ártalmasokul nézetvén kárhoztatás alá esnek. Ez is egy adat a népi egyéniség vitatása mellett a művelődés történetében.”³⁹ Az *Ezeregyéj* bemutatása is pergamenízű. Erdélyi javarészt azt mérlegeli, vajon perzsa vagy arab eredetű-e a tündérmesefolyam, de nem szól sem a bájáról, sem a varázsáról, sem megteremtőjéről, a

keleti képzelet határtalanságáról – ahogy magyar fordítójáról, Vörösmartyról sem. Ez a kritikus mattság magyarázatot nyer az összefoglalásban. „Nem csupa ragyogás vagy érzéki gyönyör, és kedvtelés az, ami az *Ezeregyéjszakában* vonz. A keletiség alapvonása, művészetben is ott lelni a tanulságot, az erkölcsöt s nem mint másodrendű elemet, hanem mint végcél...”⁴⁰ Az Erdélyi-szakirodalom rendre kiemeli, hogy a kritikus rendkívül szoros kapcsolatot látott az irodalmi művek esztétikai becse és morális üzenete között. „[A] költészet, ha velejére megyünk, nem egyedül szép szokat, vagy csábos képeket ad, hanem *eszméket*, és örök időkre elgondolt *igazságokat* is”⁴¹ – jegyzi meg Vörösmarty-tanulmányában. Viszont az arab-fejezetben e műelemzői vezérelv csak elvétve jut szerezphez. Fogas kérdés – miért? Talán Erdélyinek választania kellett: az eszmék és az igazságok következetes keresése szigorú rendet vág a szeszélyes, csapongó arab irodalomban, és vissza is zárja a palackba a határtalanság költészetét, csakhogy az arab néplélekről leválasztott *Koránt* is előkelő helyre emeli.

Az *Ókori irodalomtörténet* cáfolja a sokszor ismételt bírálat első részét: Erdélyi János „nem volt felfedező típusú kritikus”.⁴² Ugyanakkor megerősíti e kritika második tételét: inkább elvont hitbeli, bölcséleti és esztétikai eszmékért és elvekért, semmint adott művekért harcolt. Talán ezért nem talált utolsó írásában sem választ a két évtizeddel korábbi – Vörösmarty-dolgozatában feltett – kérdésre: „vajon mi legyen a belső, a *mageszme*, honnan kihajt az Indus vagy a Ganges költészetének Lotus virága vagy óriási cédrusa?”⁴³

JEGYZETEK

- 1 [ARANY János]: *Jelentés Erdélyi János haláláról* = *A Magyar Tudományos Akadémiai Értesítője*, 1868., 2. sz., [1868. január 27-én; Negyedik ülés], 32.
- 2 TOLNAI Lajos: *A sötét világ* (1898), Bp., Athenaeum, 1942, 67.
- 3 ADY Endre: *Jegyzetek a napról. (III. Egy kis süllyedés)* (1907) = *Ady Endre összes prózai művei VIII. (Újságcikkek, tanulmányok)*, Sajtó alá rendezte VEZÉR Erzsébet, Bp., Akadémiai, 1968 (*Ady Endre Összes Művei*), 350–351., 351.
- 4 Köszönöm az MTA Eötvös Könyvtár és az MMA Könyvtár munkatársainak a hozzáféréshez nyújtott segítségét.
- 5 ERDÉLYI János: *Egyetemes Irodalomtörténet* [Első fejezet] = ERDÉLYI János: *Válogatott művei*. Sajtó alá rendezte, jegyzetek LUKÁCSY Sándor, Bp., Szépirodalmi, 1961 (*Magyar Klasszikusok*), 575–584.
Ua. = ERDÉLYI János: *Válogatott művei*. Válogatás, szöveg-gondozás, jegyzetek T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Szépirodalmi, 1986 (*Magyar Remekírók*), 659–670.
- 6 https://books.google.hu/books?id=t68_AAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- 7 TURÓCZI-TROSTLER József: *Goethe, a világirodalom és Magyarország* = TURÓCZI-TROSTLER József: *Magyar irodalom – Világirodalom (Tanulmányok) I–II*. Bp., Akadémiai, 1961, II., 257–298., 281–284.;
T. ERDÉLYI Ilona: *Erdélyi János (1814–1868)*. Pozsony, Kalligram, 2015 (*Magyarok Emlékezete*), 502–510.
- 8 STAUD Géza: *Az orientalizmus a magyar romantikában*. Bp., Sárkány-Nyomda Műintézet Rt., 1931; Ua. Bp., Terebess, 1999, *Romantika és orientalizmus*: 7–19.
- 9 ERDÉLYI János: *A közmondásokról* = ERDÉLYI: *i. m.* (1986), 122–157.
- 10 SZÉCHENYI István: *A' Kelet népe* (Pozsony, 1841) [reprint kiadás], Bp., Közgazdasági és Jogi, 1985, 16.
- 11 Idézi T. ERDÉLYI: *i. m.* (2015), 122.
- 12 ERDÉLYI János: *Népköltészetéről* = ERDÉLYI: *i. m.* (1961), 155–166., 157.
- 13 Idézi TURÓCZI-TROSTLER: *i. m.* (1961), II., 279. [A *Kisfaludy Társaság Évlapjai*, 1844., 4. sz., 58.]
- 14 *Uo.*, 281.
- 15 *Uo.*
- 16 ERDÉLYI János: *I. könyv: Ókori irodalomtörténet – Egyetemes irodalomtörténet*. Pest, Ráth Mór, 1869 [1871], 8.
- 17 *Uo.*, 9.
- 18 *Uo.*, 13.
- 19 *Uo.*, 22.
- 20 STAUD: *i. m.* (1999), 130.
- 21 ERDÉLYI János: *Vörösmarty Mihály minden munkái* (1845) = ERDÉLYI János: *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991 (*A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai* 14.), 15–109., 74.
- 22 *Uo.*, 71.
- 23 *Uo.*
- 24 Erdélyi Wienbarg esztétikai tanulmányának *Hatodik* lelkéjét citálja, ami részben maga is idézet: a német szerző a *Bhagavadgítából* hozza Krisna szavait. WIENBARG, Ludolf: *Esztétikai táborozások*. Fordította ERDÉLYI János = ERDÉLYI János: *Filozófiai és esztétikai írások*. Sajtó alá rendezte, jegyzetek T. ERDÉLYI Ilona, HORKAY László, Bp., Akadémiai, 1981 (*A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai* 10.), 688–743., 712–716., 714.
- 25 ERDÉLYI: *i. m.* (1990), 72.
- 26 *Uo.*, 73.
- 27 ERDÉLYI János: *Madách Imre: Az ember tragoediája* (1862) = ERDÉLYI, *i. m.* (1991), 382–405., 382–383. (Kiemelések tőlem – B. Cs.)
- 28 ERDÉLYI: *i. m.* (1869), 187.
- 29 *Uo.*, 170.
- 30 *Uo.*, 176.
- 31 *Uo.*, 171.
- 32 *Uo.*, 178.
- 33 *Uo.*, 177.
- 34 *Uo.*, 176.
- 35 *Uo.*, 187.
- 36 A neves drezdai tudós egy évben született Erdélyi Jánossal, *Lehrbuch einer allgemeinen Literaturgeschichte aller bekannten Völker der Welt* című monumentális, 1837 és 1860 között kiadott irodalomtörténet-folyama számos későbbi világirodalmi áttekintéshez szolgált forrásul.
- 37 ERDÉLYI: *i. m.* (1869), 171.
- 38 *Uo.*, 177.
- 39 *Uo.*, 185.
- 40 *Uo.*
- 41 ERDÉLYI: *i. m.* (1991), 17.
- 42 WÉBER Antal: *Erdélyi János irodalomszemlélete* = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1968, 411–419., 418. (Kiemelés tőlem – B. Cs.)
- 43 ERDÉLYI: *i. m.* (1991), 71. (Kiemelés tőlem – B. Cs.)